

Lázeňské prameny očima geologa

Priessnitzovy lázně leží na svazích Studničního vrchu, dva kilometry od města Jeseníku. Studniční vrch se svou výškou 992 m n.m. je nejvyšším vrcholem Sokolího hřbetu, který je součástí Rychlebských hor. Od hlavního hřebene jej dělí sedlo Na Pomezí, jímž prochází jeden z nejdůležitějších jesenických zlomů, tzv. sudetský.

Po stránce geologické se oblast Studničního vrchu v současnosti řadí k vrbenské skupině. Jeho stavba je velmi pestrá, částečně ještě ovlivněná nedalekým žulovským plutonem, který sem zasahuje především drobnými tělesy dioritů, biotitických granitů až granodioritů a žilami pegmatitů. Ve složení hornin převládají na západních a jižních svazích biotitické a kvarcité ruly až migmatity, kvarcity, konglomeráty a biotitické svory s granátem. Směrem na severovýchod k nim přibývají amfibolity a kalcitické a pyroxenické erlany až mramory. Studniční vrch a přilehlá oblast je postižena složitou tektonikou ssv.-jjz. a vjv.-zsz. směru, ovlivněnou blízkostí dvou důležitých zlomů, sudetského zlomu sz.-jv. směru a zlomu Červenohorského sedla sv.-jz. směru. Složitá tektonická a geologická stavba má za následek neobvyklý výskyt pramenů. Ze země zde vyvěrá 60 registrovaných a pojmenovaných pramenů se studenou vodou, které jsou kombinací suťových a puklinových pramenů.¹ Složením jsou to vápenato-uhličitanové studené vody prostého typu Ca-HCO₃, stejně jako běžná pitná voda. Obsah minerálů v nich nedosahuje ani 1 g/l⁻¹. U některých pramenů byla naměřena lehce zvýšená radioaktivita (56 až 222 Bq/l) způsobená radonem, který sem proniká hlubokými zlomy sudetského zlomového systému. Voda Jitřního pramene má díky radonu léčivé účinky a lékaři ji doporučují k pitným kúram.²

Historie lázní sahá do roku 1822, kdy zde Vincenz Priessnitz vsadil na léčebné schopnosti „obyčejné vody“ odpozorované z přírody a založil zde první vodoléčebný ústav na světě. V čase největšího rozkvětu vodoléčebného ústavu vznikl v okolí dnešních lázní specifický fenomén - „kult pramenů“. Módu stavby pramenů jako pomníčků zřejmě odstartovalo poděkování Priessnitzovi, které nechal roku 1836 vytesat francouzský baron Alfred de Chabot do skalního masivu Hydropatických skal. Nápis se nezachoval a zmizela i deska, která ho připomínala. Zachovaly se však prameny s pomníčky na znak vděčnosti „obyčejné“ vodě za její léčebné účinky. Prvním byl Vídeňský pramen postavený neznámým donátorem již v roce 1840 na dnešní Stezce živé vody západně od vrcholu Studničního vrchu. Po něm vznikaly další. Každý nález nového pramínku nebo stavba nového pramene byly pro lázeňskou společnost důvodem k oslavám. Odhalování bylo doprovázeno velkou slavností za doprovodu lázeňské hudby. Mnozí lázeňští hosté si pokládali za čest nejen takovou stavbu financovat, ale osobně se na ní podílet. Jen na Studničním vrchu se dodnes eviduje kolem osmdesáti drobných staveb - pramenů, pomníčků, vyhlídek, památných skal a slavnostních křížů.³

Zpočátku byla většina pomníčků stavěna z místního materiálu a dozdobena většinou jen mramorovým detailem. Na stavby se nejvíce používaly kvarcity, migmatity, rula, amfibolit, masivnější druhy pegmatitů i masivní žilný křemen. Kameny se sbíraly z okolních svahových sutí a přitesaly do požadovaného tvaru, nebo se použil kámen vytěžený z lůmků v blízkém okolí staveb.

Při pozdější renovaci pramenů se používala zejména slezská žula (přesněji biotitický granit až granodiorit, méně křemenný diorit) z nedalekého Žulovska, kde se od poloviny 19. století již těžilo ve stovkách lomů a tak je poměrně obtížné zdroj kamene blíže identifikovat. Množství mramorových prvků na pomníčcích a drobných stavbách evokuje možnost dovozu materiálu z nepříliš vzdálených mramorových nalezišť, která se později stala tradičními místy zpracování mramoru jako dekoračního kamene.

Těžba vápenců v oblasti na sever od hlavního jesenického hřebene se písemně zmiňuje již od 16. století. Zdokumentováno je zejména pálení vápna, ale staré náhrobní desky, sochy

svatých, portály, schody, ostění a další ozdobné prvky na kostelech i světských stavbách napovídají, že zde již musely pracovat také kamenické dílny. O těžbě samotné se mnoho záznamů nedochovalo. Limitujícím faktorem těžby až do postavení železničních tratí byla doprava.

V relativně nevelké vzdálenosti od Priessnitzových lázní v oblasti mezi Supíkovcemi a dnešními Slawniowicemi v Polsku se dodnes těží bílý mramor, známý jako „slezská carrara“. Mramor z této oblasti je obvykle hrubozrnnější a jeho případné šedavé, hnědé nebo narůžovělé zbarvení je způsobeno jemně rozptýlenou slídou flogopitem. Zbarvený mramor byl prodáván pod názvem „fantastico“. Kolem roku 1848 v Supíkovcích vznikla firma Hillebrand & Co, která se již specializovala na těžbu mramoru jako dekoračního kamene. V průběhu dalších let zde pracovalo několik desítek kamenických dílen.

Další centrum těžby mramoru bylo v Horní a Dolní Lipové. Dnes již zaniklé lůmky na bílý a šedě proužkovaný, neboli fládovaný „slezský“ mramor, zbarvený grafitem, těžily jednak v samotné obci a jejím okolí, jednak na vrchu Smrčník, kde dnes těží fa Omya vysokoprocenní vápence používané jako plnivo do léků, barev nebo potravin. Začátky rozvoje kamenoprůmyslu se částečně překrývají s módou stavby pramenů a možno tedy předpokládat, že se podílely na rozvoji kamenického řemesla ve zdejším kraji.⁴

V následujícím přehledu bylo vybráno několik pramenů, u nichž se pokusím charakterizovat použitý materiál. Označit lze pouze oblasti původu. Přesnou lokalitu by bylo možné uvést jen v případě dochovaných záznamů z doby výstavby. U méně běžných materiálů by bylo nutné porovnávat použitou horninu s předpokládaným zdrojem ve výbrusech nebo v chemických analýzách. Protože předkládaný článek není odbornou studií, spokojíme se jen s vizuální podobností, kterou si každý návštěvník může sám ověřit.

U starších pramenů není použití ozdobných prvků nijak velkorysé. Obvykle byly vystavěny z místního kamene a jen tabulka s označením pramene a někdy i nádržka na vodu bývaly zhotoveny z mramoru. Tyto stavby jsou obvykle zejména v odlehlejších částech, kde byly potíže s dopravením větších kusů kamene na místo. Ke zhotovení samotného pramene nebo i podpůrné zídky pod svahem se využilo kamenů vybraných ze svahových sutí nebo materiálu z místních lůmků.

Příkladem může být pramen **Šárka** vystavěný v roce 1846 u jedné z mnoha přírodních sprch pod jménem Damen-Quelle. Pramen stojí 50 m západně od horního vyústění Nassavské stezky, obnovené v roce 2013 Hnutím Brontosaurus a Lesy ČR. Do zídky z lomového kamene, v jehož materiálu převažuje migmatit, je vsazena původní deska z bílého mramoru se zlatým nápisem. Pod ní je výpusť vody, která padá do mramorové nádržky. Na nádržce možno dokumentovat působení „hladové“ slabě mineralizované vody, která nádržku pomalu rozpouští.

Také **Priessnitzův pramen**, stojící v místě mohyly na památku události z třicetileté války, je vystavěn převážně z kvarcitu, který se v okolí pramene hojně vyskytuje v sutích i ve výchozech. Podle dobových fotografií bývala kdysi na vrcholu pyramidy číše obtočená hadem. Z fotografie nelze odhadnout, z jakého byla materiálu, pravděpodobně se jednalo o uměleckou litinu. Starší mramorová tabule je dnes umístěna z levé strany pomníku. Na čelní straně je nová deska ze žuly, připomínající rekonstrukci památníku v roce 1999. Dřevěná soška víly, umístěná nad podpůrnou zídkou v lese, je připomínkou oné události z třicetileté války, kdy zde došlo ke krvavé potyčce mezi družinou jednoho z Priessnitzových předků a švédskými žoldněři, kteří mu unesli dceru. Otec dívky a většina jeho věrných padli a dívka si v zoufalství sama vzala život. Podle pověsti tenkrát z pramene vystoupila víla, smísila krev s pramenitou vodou a předpověděla slávu rodu Priessnitzů. Pomník nechal vystavět sám Vincenz Priessnitz v roce 1842 ke 200. výročí této události jako poděkování za vyplnění věštby.

Večerní pramen má poněkud bohatší výzdobu než většina pramenů v okolí. Na dvou žulových blocích propojených zídka a vestavených do odpočívadla ve tvaru otevřeného srdce je umístěna půvabná mramorová kašna. Do horní části kašny je vložena kruhová deska s letopočtem poslední rekonstrukce (1901) z velmi jemnozrnného mramoru. Podobný mramor se v minulosti těžil v lomech na Pomezí. Nelze vyloučit ani to, že se může jednat o originální italskou carraru, jak se domnívá J. Hauk.⁵ Dnes je odpočívadlo doplněno o lavičku s krásnou dřevorezbou.

Jeden z nejproslulejších pramenů - **Jitřní pramen**,⁶ s původním názvem Böhmische Quelle, má naproti tomu značně modernější habitus. Způsobil to přival vod za jarního tání v roce 1961. Následně byl pramen nově vystavěn z masivních kvádrů granitoidních hornin ze Žulovska. Ze slezské žuly je také šikmá stříška. Do zdi s výpustí vody jsou vsazeny mramorové tabulky s daty založení pramene v roce 1842, rekonstrukce v roce 1961 a mramorová kašna ze světle šedého mramoru, který pravděpodobně pochází ze Supíkovice. Pramen byl po roce 1945 paradoxně překřtěn v rámci odstraňování všech německých názvů V národním registru pramenů a studánek je veden jako radioaktivní pramen.⁷

Jedním z prvních pomníků provedených pouze z mramoru byl zřejmě **Žofin pramen**, darovaný maďarskými pacienty Priessnitzově dceří Sofii již v roce 1846 poté, co byla zasnoubena s uherským šlechticem Josefem Ujházym. Na podstavci ze žuly stojí pomníček z bílého mramoru se stylizovaným čtyřlístkem, z něhož vytéká voda do krásně zdobené mramorové nádržky ve tvaru mušle, dnes bohužel poničené vandaly. Mramor byl pravděpodobně vytěžen v Supíkovici,⁸ ale s přihlédnutím k historii a datu vzniku pomníku nelze vyloučit ani import mramoru či hotových částí pomníku z Rakouska nebo Itálie. Na vrcholu má dnes pramen umístěnou nepůvodní vázu z šedého hrubozrnného proužkovaného mramoru, pravděpodobně z Horní Lipové. Původní váza z umělecké litiny je součástí sbírek Vlastivědného muzea Jesenicka.⁹

Nedaleký **Slovanský pramen**, někdejší Silber-Quelle, byl naproti tomu dosti nešťastně zrekonstruován za použití desky z umělého kamene na bázi betonu s vsazenou unifikovanou mramorovou tabulkou se znakem lázní. Pouze nádržka je poskládaná ze žulových kvádrů. Snad se jednoho dne i on dožije pěkného pomníčku, jak je znám z dobových ilustrací. Po Priessnitzově smrti se na přání vdovy Žofie Priessnitzové ujal vedení vodoléčebného ústavu lékař Josef Schindler, který stál v jeho čele celých 38 let. Tou dobou začaly vznikat i velkorysejší pomníky, často šlo o krásná sochařská díla. Rodina Schindlerů vlastnila lomy na mramor, kamenickou dílnu a statek ve Velkých Kuněticích.¹⁰ Zde, v kamenické dílně Schindler a syn, vznikl v letech 1889–1890 i **Rumunský pramen**, dar rumunského krále Carola I., který navrhl a vytvořil ředitel Zemské odborné školy na zpracování mramoru v Supíkovici Eduard Zelenka. Dnes patří mezi nejkrásnější a nejvzácnější lázeňské prameny. Podobný rukopis nese také dnešní **Géniův pramen**, zhotovený roku 1899 stejnou kamenickou firmou. Původně stával v zahradě jejich rodinného statku. Při příležitosti 200. výročí narození V. Priessnitze byl zásluhou majitele penzionu Gräfenberg restaurován a převezen na své současné místo u cesty do jesenických lázní.

Velice zajímavý je **Polský pramen**, který se v roce 2005 opět vrátil na své původní místo. Pomník je postaven na zídce z místního kamene, v níž převažují migmatity. Už na pohled je zhotoven z odlišného mramoru než většina ostatních pramenů. Nejvíc připomíná Polský pomník na promenádě, o němž se zmíním dále. Tím materiálem je narůžovělý mramor se šupinkami flogopitu, který nápadně připomíná mramor, kdysi těžený ve Velkých Kuněticích pod názvem „fantastico“. V rámečku, vystupujícím jako reliéf, je vyobrazena Matka Boží Čenstochovská. V horním oblouku pomníku je šesticípá hvězda. Zlacení pravděpodobně obsahuje bronz, který kontaminuje mramor do zelena. Samotný vznik pramene v roce 1869 připomíná těžkou dobu pro Polsko, kdy jako stát zaniklo a bylo rozporcováno mezi Rusko, Rakousko a Prusko. Poláci využívali Priessnitzovy lázně nejen

k léčbě svých neduhů, ale také k vzájemným setkáním.¹¹ Je tedy pravděpodobné, že i mramor na pomník byl dopraven z polského z území. V úvahu přicházejí dvě místa – pokračování ložiska mramorů mezi Supíkovými a Slawniowicemi na dnešním polském území, nebo ložisko velmi podobných mramorů v Kladsku na hoře Krzyżniku u vsi Stronie Śląskie, kde se mramor těžil již od roku 1832 pod názvem „mariana“.¹²

Na lázeňské promenádě nedaleko Priessnitzova mauzolea najdeme **Polský pomník** zhotovený Poláky pravděpodobně roku 1894. Má tvar trojbokého kuželovitého monolitu s bronzovou orlicí na vrcholu. Vytesán je z proužkovaného mramoru ve třech odstínech, z bílého, růžového a hnědého mramoru. Dle J. Hauka je tento pomník zhotoven z bílé a růžové mariany a z hnědavého mramoru vytěženého v Kladsku.¹³

Bez geologických zvláštností se neobejde ani nejznámější z pramenů - **Český pomník**, dílo sochaře Josefa Václava Myslbeka.¹⁴ Výjimečný je nejen dokonalostí svého provedení, ale také propojením tří částí s použitím různých druhů kamene. Spodní část je žulová s osazenou mramorovou kašnou ze Schindlerova lomu ve Velkých Kuněticích, s bronzovou bustou V. Priessnitze a s chrličem na vodu ve tvaru lví hlavy. Na ní je na bohatě zdobeném podstavci z hořického pískovce umístěna bronzová socha Hygie. Je to zřejmě jediné použití hořického pískovce v lázeňském areálu a zároveň i jediné dochované Myslbekovo dílo ve Slezsku.

Při procházce promenádou nelze vynechat **mauzoleum rodiny Priessnitzů** - neogotickou hrobku s věžičkou a zvonící postavenou v roce 1853.¹⁶ Ke vchodu do hrobky vystoupáme po žulovém schodišti. Žula, přesněji biotitický granit, tvoří i nosné pilíře hrobky. Portál a všechny ozdobné prvky včetně vrcholové věžičky a chrličů ve tvaru lvic byly zhotoveny z bílého mramoru. Zdi byly obloženy materiálem vytěženým v širším okolí. A právě zde se setkáme s další zvláštností. Kromě mramorových, kvarcitových a rulových kamenů byly použity také obkladové desky z dvouslídneho granátického svoru s almandiny, velkými až 8 mm. Svor byl pravděpodobně vytěžen v lomu pod Zlatým chlumem. Použití svorů není běžné, protože poměrně lehce zvětrávají a stavitelé se jim spíše vyhýbají.

Na závěr lze říct, že většina materiálu, z něhož jsou zhotoveny prameny a pomníčky, pochází buď přímo z jejich okolí, nebo z nepříliš vzdálených žulových a mramorových nalezišť. U mramorů však nelze jednoznačně vyloučit ani import. Složení i geneze mramorů na všech evropských nalezištích je totiž přibližně stejná a jednoznačně rozlišit je možné jen mramory s charakteristickou kresbou nebo příměsí. Poslední slovo mají tedy historické údaje, bez jejichž studia se často neobejde ani geologie.

Viera Večeřová

POZNÁMKY

1. Suťový pramen je pramen vyvěrající ze sutí a jiných svahových uloženin, zvláště na úpatí svahu nebo v místě zmírnění svahu. Tyto prameny nebývají trvalé, v době sucha zanikají a v obdobích vydatných srážek se jejich vývěry mohou přesunout do vyšších částí svahu. Puklinový pramen vyvěrá po puklině nepropustných hornin, jsou stálější a mohou být dotovány i vodou s hlubším oběhem.

2. Kolektiv autorů (1999): *Výsvětlivky k souboru geologických a ekologických účelových map přírodních zdrojů 1:50000*, list 14-22 Jeseník. Český geologický ústav, Praha, s. 7-10, 46-51.

3. ABT, Lukáš (2007): *Atlas jesenických pramenů a jiných drobných památek*. Hnutí Brontosaurus Jeseníky, Jeseník; ze starší literatury viz MAZURA, V. - LATNER, J., (1999): *Průvodce po Čechách, Moravě a Slezsku. Lázně Jeseník: Prameny a pomníčky*. Soukup a David, Praha; NĚMČÍK, L: *Národní registr pramenů a studánek*. <http://www.estudanky.eu/studanky-okres-JE-cislo-strana-1>. (31. 10. 2013, 20:29) - záznamy 252, 255, 257, 261, 263, 265, 268, 270, 276.

4. VEČEŘOVÁ, V. (1994): *Po stopách hornické slávy Jesenicka (II)*. Jesenický týdeník, 19. 5. 1994.

5. ABT, Lukáš (2007): *Atlas...*, opak. cit., s. 71; NĚMČÍK, L: *Národní registr...*, opak. cit.

6. O vybudování Jitřního pramene se zasloužili hrabě Karel Nostic s manželkou a dcerou Luisou, hrabě Thun-Hohenstein s manželkou a důlní podnikatelé hrabata Vilém a Vladimír Mitrovští, kteří se tou dobou léčili u Vincenze Priessnitze.

7. NĚMČÍK, L: *Národní registr...*, opak. cit.

8. GROWKA, K. - HAUK, J. (2002): *Polské pomníky a prameny na Gräfenberku*. Mikroregion Jesenicko, 7-8/2002, s. 36-39; <http://www.sneznik.cz/cs/sneznik-z-polska/dalsi-turisticke-cile-zajimavosti/doly-lomy-stoly/kamieniolomy-marmuru-krzyznik/>.
9. ABT, Lukáš (2007): *Atlas...*, opak. cit., s. 39.
10. SCHREIBEROVI, Alena a František – MAZURA, Vítězslav (2000): *Josef Schindler, zastánce priessnitzovské vodoléčby (1814–1890)*. VMJ, Jeseník, s. 23-24.
11. GROWKA, K. - HAUK, J. (2002): *Polské...*, opak. cit.; KINCEL, Ryszard (2003): *Polští návštěvníci Jeseníků a lázní Gräfenberk v 19. století*. Jesenicko. Vlastivědný sborník, sv. 4, Jeseník, s. 5-17.
12. Obchodní název „mariana“ je pojmenován podle majitelky okolních panství princezny Marianny Oranžské, která se dnes v Polsku těší stejné oblibě, jako v Rakousku císařovna Alžběta zv. Sissi, viz MAZURSKI, Krzysztof R. (2000): *Miłość i dramaty królowny Marianny*. Sudety, Wrocław.
13. GROWKA, K. - HAUK, J. (2002): *Polské...*, opak. cit.
14. ABT, Lukáš (2007): *Atlas...*, opak. cit., s. 26-28; <http://jesenik.org/zajimavosti-pamatky/k3300-pomnik/8508-cesky-pomnik-v-p-hygie.html> (30. 10. 2013, 17:30)
15. TINZOVÁ, Bohumila (2003): *Ke 150. výročí stavby Priessnitzova mauzolea*. Jeseník, město a lázně, č. 10, s. 21-22; <http://www.turistika.cz/mista/lazne-jesenik-kaple-s-mauzoleem-vincenze-priessnitze> (30. 10. 2013, 19:20).